

9. Երբ 1865ին Բերա ալ սաստկացաւ մեծ մաղձայոյզը (քօլէրա), տերութիւնն արգելեց այնտեղ թաղում կատարել, եւ Հիշիկի կողմը Յոյնեաւ, Հայերու եւ կաթողիկէ Հայերու առանձին առանձին՝ բայց իրարու կից գերեզմանավայրեր որոշեց, կաթողիկէ Հայերուն՝ լաւագոյն եւ ընդարձակագոյն տեղը շնորհելով, իրենց բազմութեան պատշառաւ:

10. 1889էն սկսեալ Ագարեան Կ. Պատրիարք արծարծեց սեպհականութեան խնդիրը, որուն արդիւնքը ծանօթ չէ:

Ասորքն ահա՜ սակի ինծի ծանօթ բերաւ. նացի աւանդութիւններն, որոնց ճշտութիւնը կրնայ հակակշռի ենթարկել ամեն ընթերցող. հարցընելով Բերացի ծերունիներու:

Ցեսնեք այժմ թէ արգելք այս տասը կէտերու մասին ինչ գրութիւններ կան, ժամանակակից ինչ վկայութիւններ ու գիպուածներ:

Վիրպակը. Պատրիարք յօգուածներու մէջ սպրդած սխալներն ուղղուելու են հետեւեալ կերպով. էջ 25, տող 13, „FIDEI... ROMA“ անդ, Թարգմանութեան մէջ՝ „(կենդրոնի) Հաւատոց ի Հոգւոյ՝ ան՝ ԱՌԱՋԻ ՎԵՐԻՆ ՎԵՐԶԻՆ ԽԱԿ ՀԱՄԱՏՈՅՈՒՆ“:

Էջ 68, տող 24. „Բերելու“ ուղիւ՝ „Բերելը“:

Էջ 73, տող 40. „գնեն“, ուղիւ՝ „գնենք“:

Էջ 90, տող 10. „Զուխուրեան“, ուղիւ՝ „Զուխածեան“:

(Հարսն-իւնի)

Հ. Գ. ՔԱԼԷՐՔԵԱՆԻԱՆ

ԲԻԽՁԱՆԳԻՈՆ ԵՒ ՊԱՐՍԿԱՍՏԱՆ

(Հարսն-իւնի-իւնի Վերլ)

ԽԱԼԳԱԿԻԹԻՆԵՆ ԿՆԻՐԻԹԻ: ՆՈՐ ՊՇՏԵՐՈՋՄ:
ԲԱՆԿԱԳԻԹԻՆԵՆ ԳՐԵԶԵԼ ԿԸ ՄԿՍԻ
572—591:

Ինչպէս 532ի մշտնջենաւոր խաղաղութիւնը՝ այսպէս ալ յիսնամեայ խաղաղութիւնը տարածած վախճան ունեցաւ. հազիւ տասը տարի անցած էր, ահա դաշինքը ընդունեալ: Ստոյգ է, քանի որ Յուստինիանոս ողջ էր, Պարսից հետ յարաբերութիւնները անփոփոխ մնացին. բայց

իւր յաջորդը Յուստինոս փորձ¹, շեղեցաւ այն աւանդութիւններէն, որոնց հետեւած էր իւր մօրեղբայրը արտաքին քաղաքականութեան մէջ իւր երկար կառավարութեան ժամանակ. Հռովմեական ինքնակալի եւ բասիլիսի ինքնագիտակցութեամբ ընդունա՝ անտանելի ամօթ եւ նախատիք կը համարէր, որ բարբարոս ազգերէ խաղաղութիւնը գնուէր պարգեւներով, որով այսպիսի վճարութեան շարունակելու ամեն պահանջ մերժեց: Իւր ամբարտաւան բնութիւնը չէր թողուր, որ պետութեան ոյժն ու զորութիւնը ճանչնայ. կառավարութեան վերջին չորս տարիները վրան եկած ողեկան հիւսնդութիւնն ալ կ'երեւայ թէ իւր գործողութիւններուն վրայ ազդած ըլլայ:

Թագաւորութեան սկիզբը անմիջապէս ձախողութիւն մ'ունեցաւ Պարսից հանդէպ: Իւր գահակալութեան սովորական ծանուցումը Յիզրուի սըրունիքը տանող դեսպանին² գործքն էր՝ խոսքովի միտքն իմանալ անորոշ մնացած Սուսնեան խնդրին վերջը կամ յարաբերաբար չափաւոր գնի մը փոխարէն այս երկրին ստացումը առաջարկել: Սակայն իւր այս պաշտօնը շատ յաջողակութեամբ չկատարեց եւ թագաւորը անոր անխորհուրդ քայլն առնուլ տուաւ, առանց կայսեր գիտութեան ու կամաց՝ Սուսնացւոյ իշխանին հետ ուղղակի յարաբերութիւն հաստատելու, այն յուսով, որ զայն ազատակամ կերպով Հռովմայ հետ կապէ: Գեսպանը իշխանին բացորոշ մերժում ընդունեցաւ, ինչպէս որ խոսքով կարգադրած էր արդէն, իսկ կայսրմէ այս ինքնագլուխ զանապուտութեան համար խիստ կշտամբութիւն մը³:

Ասոր հետեւութիւնն այն եղաւ, որ երբ երկրորդ տարին պարսիկ դեսպանութիւն մը Բիւզանդիոն եկաւ, արտաքին կարգի գէշ ընդունելութիւն եղաւ անոր: Ստոյգ է որ Մերոպ⁴ դեսպանն ալ կատարեց պարսկական ամբարտաւանութիւն մը ցոյց տուաւ եւ կայսրը վերաւորեց այնու, որ ինքզինքը Հիթայի շէյխին պատգամաւորներուն իւր բերան երեւցնելով՝ պահանջեց, որ շարունակուին այն տարեկանները տրուի, որոնց հաւանութիւն տուած էր Յուստինիանոս: Կայսրը, որ անոր հետ Սուսնիայի վրայ խօսելու բնաւ պէտք չէր զգար, պատգամաւորութեան

¹ Թագաւորեց 14 Վ. Գ. 565 մինչեւ 5 Հոկտ. 578:

² Մեհանդր Հատիկ. 15 (220) շայն Յովհաննէս Կոմնէնիոս կ'անուանէ:

³ Մեհանդր Հատիկ. 15, 16 (220, 222):

⁴ Մեթոփոյ.

ընդունելութիւնն ու նոյնին պահանջը բացէ ի բաց մերժեց: «Դուռն ոչ թէ իբր պատգամաւոր, այլ դատաւոր եկած կ'երեսաս», գոչեց անոր երեսն ի վեր¹. Եւ երբ Մերոգ սկսաւ դարձեալ զայն թախանձել, այս խոսքերով զայն կշտամբեց. «Դուռն կը ժողնաս, թէ Հռովմայեցի կայսեր մը եւ այն ալ Եղեատրնոսի Հետ է որ կը խոսիս. որուն վրայ Մերոգ աղէկ գէշ ինք զինքն արդարացրեւ ուղեց, թարգմանիւն սխալ Հասկըցոթիւթիւնը յառաջ բերելով². Այսպիսի բախումներն ոչ կը դիւրացնէին եւ ոչ ալ կը շտկէին երկու ինքնակաշնորու զերար Հասկընալը:

Սպայն եւ այնպէս յաջորդ տարիներն ալ անցան առանց խաղաղութեան աւրուելուն եւ անտարկոյս ճշգրիտ Հաստուցուեցաւ Պարսից — ինչպէս որ խաղաղութեան դաշինքը կը պահանջէր — եթէ տարի անցնէին վերջը յաջորդ երեք տարիներու Համար կանխաւ վճարելի 90,000 ոսկւոյ գումարը³. Բայց երբ տասներորդ տարին (572) վերջանալու վրայ էր, Եղեատրնոս որոշեց այլ եւս աւելի խաղաղութիւնը, վասն զի ալ ոչ մէկ պարագայի տակ 30,000 ոսկի վճարելու պարտաւորութիւնը կատարել կ'ուզէր: Այս միջոցին այնպիսի պարագաներ երեւան եկան էին, որ խաղաղութիւնը չպահելու, նոյն իսկ Պարսից Հետ նոր պատերազմի մը բռնուելու վտանգով, մասնաւոր կերպով Նպաստաւոր կ'երեւցնէին անոր:

Պարսկահպատակ Հայերը ապստամբան էին, քրիստոնէութիւնը բառնալու եւ զիրենք բռնի Մազդեզանց կրօնին դարձնելու շարունակեալ փորձերուն վրայ՝ սպաննած էին պարսիկ կուսակալը, Դուռն մայրաքաղաքը գրաւած եւ ինչպէս յառաջագոյն, նոյնպէս այժմ ալ կայսեր օգնութեան ապաւինած⁴. Սակայն Եղեատրնոս անոնց օգնել չկրցած՝ ապստամբութիւնը շուտով եւ արհեստագործութեամբ զսպուած էր. իսկ առաջնորդները բազմաթիւ աշուտական քրիստոնէայ Հայերու Հետ Բիւզանդիոն փախելով⁵, կայսեր պաշտպանութեան ապաւինած էին, որ նոյն իսկ երկամբ խոստացած է եղեր անոնց, զանոնք եւ ոչ մէկ պարագայի տակ Պարսից մատնել:

Եթէ Եղեատրնոս կարծած չլըլար, որ Պարսից դէմ պատերազմի մը միջոցին իբր դաշնակից պիտի ունենայ Եղեատրնոս, թերեւս խաղաղութիւնը անրելը յապաղէր:

Եղեատրնոս Հայտալին յաղթելէն վերջ՝ իրենց իշխանութիւնը տարածեցին Ուլթոսի Հարաւային կողմը, մինչեւ Խորասան, մինչեւ Պարսից սահմանին կից, Իրենց մեծ խանը (խաքան), Յոյներէն Միլլիթրու, իսկ արեւելեան աղբիւրներու մէջ Մինդաբու¹ կողմէն, Հասարակաց թշնամունք դէմ նիզակակցիլ առաջարկած էր կայսեր, եւ Եղեատրնոս յօժարակամ յանձն առած էր դաշնաւորութիւնը: Այնուհետեւ կը յուսար Պարսկաստանի վրայ յարձակիլ երկու կողմէն, Հիւսիսէն եւ Հարաւէն եւ նոյնին կործանումը կը նախատեսէր: Այսպէսով եղաւ, որ առանց այլեւայլի պատերազմի որոշում տուաւ²:

Իսկ խորով իւր աշխարհ տարիքը ի նկատ առնելով՝ իրօք կը բաժնար խաղաղութիւնը պահել եւ գոտուութեն խուսափել: Յոյց տալու Համար, որ Հաստատուած դաշնաց մնալուն կողմն է, Հայկական ապստամբութիւնը չզգայած՝ Սեբուստ³ կայսերական արքունիք խաւրեց, պայմանաժամ լրացած առաջին տարեվճարն ընդունելու: Սակայն Եղեատրնոս այս պատգամաւորին դէմ յայտնի քամահանք ցոյց տուաւ: Արգէն իսկ առաջին ունկնդրութեան ատեն պատգամաւորը դժբախտութիւն ունեցաւ, երկրորդագուծութեան ատեն բարձր պարսկական խոյրը գետին ձգելու, որ իւր գէշ գուշակութիւն մ'ընդդէմ Պարսից մեկնուեցաւ: Պայմանաժամը լրացած վճարքին տուելութիւնը կայսրը բաց ի բաց մերժեց, ըսելով թէ բարեկամութիւնը դրամով չի գնուիր: Երբ խոսքը Հայաստանի վրայ եկաւ, պատգամաւորին յայտնեց, որ ինքը Հայերն իւր պաշտպանութեան տակ առած է իբր գաւառակիցները, եւ ամէն դիւանագիտական ձեւակերպութիւն մէկդի թողով՝ սպաննական ձայնով գոչեց անոր երեսին, որ եթէ խոսքով Հայոց դէմ մասն իսկ շարժելու ըլլայ ինքը ա-

¹ Σιλζ[βουλος] ο δώ. Τούρκων ήγεμών. Մենուդի Լափ. 10 (205): Արեւ. տեղեր Է. Բ. Լափ. 18 (215) զայն Διζ[βουλος] կ'առնուեն: Յարաբի ջով 158, անուանաւ. Բալան Զեւ ը նախագրեալ անուան ստուգութեան կը վկայէ:

² Մենուդի Լափ. 18—22 (225—230) ընդարձակ կը պատմէ Զեմարցոս գետապանի պատահարները, որ Եղեատրնոսէն Թիւրքերուն խաւրեցաւ:

³ Շեթոյմից: Ըստ Մենուդի Լափ. 36 (239) առիկա քրիստոնէից բարեկամ էր, եթէ ոչ ինքնին քրիստոնէայ:

⁴ Մենուդի անդ:

¹ Մենուդի Լափ. 17 (224):

² Մենուդի անդ:

³ Կը տեսնուի Մենուդի Լափ. 36 (228):

⁴ Ապստամբութեան վրայ Շապուր Նիկոս. Պատմ. 5, 7. Թեոփան. Ինչպէս. (ԼՅՊ. 4, 270, 271): Հայոց առաջնորդն էր Վարդան Մամիկոնեան, սպանուած կուսակալը Սարգիսի մը:

ներ դեմ պիտի արշաւէ, զանի վար առնու եւ Պարսից վրայ ուրիշ թագաւոր մը դնէ՝:

Ալիւյստի էր, որ ասով պատերազմը կը հրատարակուէր: Խաղաղութեան եղծումն այս անգամ կայսեր, ոչ թէ Պարսից կողմանէ, տեղի կ'ունենար:

Առապէսով սկսաւ 572ին, երրորդ դարուն մեծ հռովմական - պարսկական պատեւրազը:

Պատերազմին սկզբնաւորութիւնը կայսեր սնտոկապարծ նախագուշակութեանց համապատեխան շեղում: Թիւրքերուն օգնութիւնը. որուն վրայ յոյսը դրած էր, տեսնուեցաւ թէ ոչինչ էր: Իւր ոչ ըստ բաւականի սպառազինուած բանակները պարտութիւններ կրեցին, բայց ամենէն աւելի ծանր կորուստ մ'եղաւ երկաւրամի պաշարմանէ վերջ ամուր Պարասի խոսրովէն անուիրը՝, որ իւր յառաջացած տարիքին շնայելով՝ արշաւանքի վշտակութիւններէն չէր խուսեր:

Յուստինոսի վաղաժամ գործանունութիւնը պետութեան ուրիշ կնիքներն ալ պատճառեցաւ, վասն զի պարսկական պատերազմէն զատ, Տիւսիսէն սկսաւ Աւարներու արշաւանք մը սպառնալ, մինչ անդին Լնգոբարդացիք, որոնք Խալկայի մէջ յաղթանակաւ յաւաք կ'երթային, այնչափ քրտինքով ձեռք բերուած հռովմական ստացուածքները ծանրապէս կը վտանգէին: Այսպիսի պարագաներու տակ բախտ համարելու էր, որ ծանր խթանացած կայսեր տեղ, Պեսարութեան բարձրացած անձնապահացեալը, քաջն Տիբերիոս, իւր խնամակալ՝ Սոփիա կայսրուհւոյն հետ կառավարութեան սանձը ձեռք տուաւ: Իրաց վիճակը ճշգրտիւ դատելով՝ Յուստինոսի ընդդէմ Պարսից բռնած անխհեմ քաղաքականութիւնը թող տուաւ եւ սկզբանէ իսկ դարձեալ խաղաղական յարաբերութեան հաստատելու աշխատեցաւ: Առանց պատերազմի պատրաստութիւնն ընդհատելու, ջանաց նախ եւ յառաջ զինագադար մը ձեռք բերել եւ խոսքով այս բանիս մէջ անոր ընդառաջ եկաւ, այնու որ անոր — իրօք է 45.000 ոսկւոյ վճարքի մը փոխարէն — մէկ տարուան համար զինագադար շնորհեց՝: Ասոր յաջորդեցին ուրիշ բանակցութիւններ, որոնցմով զինագադարը յաջորդ երեք տարիներու (575—578) համար ալ արժեց: Այս պատճառաւ տա-

րուէ տարի վճարելի 30.000 ոսկեգրամները 562ի դաշնաց մէջ որոշուած վճարքներու կատարումը եւ շարունակութիւնը կրնային համարուիլ, որով ըստ ինքեան ամօթի բան մը չկար Հռովմայեցոց համար՝: Խոսքով այս տարիներու մէջ ալ հետեւեցաւ իւր՝ Յուստինիանու հանդէպ գործադրած սովորութեան, այսինքն զինագադարը ամբողջ պատերազմի մէջ գանձուող երկիրներու վրայ շտարածել, քննգադարը՝ ինչպէս յառաջգոյն կ'ըլլար, միայն Արեւելքի, բայց ոչ Հայաստանի համար արժեւու էր. հոս պատերազմական վիճակը մնաց, խորովի համար այս բացառութիւնը շահաւոր չեղաւ, վասն զի Հռովմայեցի զօրավարը կրցաւ պարսկական Հայաստանի եւ նաեւ Արաստոնի մէջ հաստատուն դիրք գրաւել, Պարսիկները մերժել եւ ասով ապագայ խաղաղութեան համար անփառութեան ծանրակշիռ կուռն մը ձեռք անցնել:

Այս երեքամսայ զինագադարի միջոցին անգադար բանակցութիւններ տեղի կ'ունենային խաղաղութեան մը յանձնելու համար: Դա եւ ասոնց վրայ Կենանդը հաւատարիմ եւ կ'երեւայ թէ նախնական տեղեկութիւնները տուած լուրեր կու տայ որոնց քով ուրիշ աղբիւրներ շատ կարեւոր չեն: Ցեանուեցաւ, որ բանակցութիւնները զժուարութեանց կը բախէին, վասն զի հայկական պատերազմի սուպարեղին վրայ փոփոխապէս զինուց յաջորդութիւններէն ու մերթ հռովմական կ'ազդուէին: Սոյոք է խոսքով, որչափ որ Յուստինոսը կ'աւեր, Տիբերի հանդէպ անձնական հակառակութիւն, եւ անոր հետ համաձայնելու ընդդիմութիւն ալ չուներ, սակայն եւ այնպէս բուն պարսկական ոճ բանեցնելով՝ իւր պահանջները կրցածին չափ բարձրացուց եւ ջանաց ամենապարարտ պատառը կորցել: Արայէն նետելու համար այն խիտ ահաճութիւնը, որուն առաւելայ պիտի ըլլար, եթէ իւր կողմանէ խաղաղութիւնը աւուրէր, իւր փոխանորդներն աւրեւելեան զինանագիտութեան բոլոր արուեստներով զինեց, ինչպիսիք են՝ ամբարտաւանութիւն, դիտաւորեալ յայապզում, խորամանկութիւն, խարդախութիւն, խաբէութիւն, միշտեւ իսկ յայտնի ստատիստիկութիւն, սակայն առանց վերջնա-

1 Մենանդր Լուի. 39, 40 (241). խոսքով զինագադարը հինգ տարուան, Տիբերիոս երկու տարուան համար կ'ազդէր ընէ: անշուշտ դատական հատուցման պատճառաւ, վերջ է փերը երեք տարուան վրայ միաշնանցաւ:

2 Մենանդր Լուի. 41 եւ մ. թեոփիւր. 3, 12 մ. թեոփանէ 247 մ.

1 Մենանդր անդ:

2 Եւագր Պատմ. 5, 10. թեոփիւր. 3, 5 (117). թեոփանէ 247:

3 Մենանդր Լուի. 38 (240):

կան որոշումը ձեռքէն հանելու: Իւր մտերիմ լիազօրն էր յառաջագոյն յիշուած Մերոզը, որ Հռովմայեցի պատգամաւորներուն շատ հաճախատարութիւն ցոյց չտուաւ եւ քանիցս իւր հպարտութիւնն անարարութեամբութիւնը զգացընել տուաւ անոնց¹:

Իրեն զիմաց աչքի կը զարնէին գլխաւորաբար երկու հռովմայեցի լիազօրներ, Տրայանոս տարր պալատան Վերակացուն (Quaestor sacri palatii) եւ կայսերական անձնական բժիշկը Զաքարիա, որ Տիրերի մասնաւոր վստահութիւնը կը վայելէր եւ անկէ շատ անգամ դժուարին առաքելութեանց համար գործածուած էր²: Ուշագի ալ գիւանդագիտական յաջողութեան եւ ճարտասանական առաջնորդի մէջ Գարասի խաղաղութիւնը միշտորդող Պետրոսէն վար ըլլային, այսու հանգեք թանկեղութիւնները մարդու մէջ այն համոզումը կը գոյացընեն, որ կարելի եղածին չափ իրենց ինքնակալին եւ երկրին շահերն ըմբռնած, քաջութեամբ եւ օրինաւոր գէշերով իրենց գառը պաշտպանած էին. եւ թէ իրենց վերագրելու չէ իրենց ջանից ապարդիւն ծնալը: Մական ընդհանուր տպաւորութիւնը կը մնայ այն, թէ Հռովմայեցիք թէպէտ պատերազմական յաջողութիւններ ձեռք բերած³ այսու հանգեք չէին կրցած Պարսից ձեռքէն ընդունելի խաղաղութիւն մը կորզել եւ թէ Արեւելեան հռովմական պետութեան վարկը (Prestigio) համեմատելով Թուստինիանու ժամանակին հետ, շատ ինկած էր:

Թանկեղութիւնները ըստ սովորականին սահմանի վրայ⁴ Մերնայ եւ Գարասի մտերը տեղի ունեցան, բայց արդէն իսկ թանկեղութեան վայրին ընտրութիւնը նախանշայող վիճարանութեանց դուռ բացաւ: Այնուհետեւ սկսան թանկեղութիւններէ երկարաշունչ ամբաստանութիւններով պատերազմին պատճառին, խաղաղութեան աւրուելուն որ մասին վերագրուելուն վրայ բացատրութիւններ, որ լոկ տեսական արժէք մը չէ որ ունենայ, ինչու որ Պարսիկներն այս խնդիրը Հռովմայեցից զէմ ձնչում բանեցընելու իրր միջոց ձեռք առած էին⁵:

Խաղաղութեան պայմաններուն վրայ խօսուած ատեն Մերոզը երեք պահանջ դրաւ.

1. 562ի դաշտնց մէջ սահմանուած տարիական գումարներուն վճարման շարունակութիւնը, 2. պարսկային Հայաստանէն եւ Արսաստանէն ելլել եւ ետ դարձնել, 3. հայկական ապստամբութեան փախստեայ գլխաւորները պատժել: Ասոր զէմ Հռովմայեցի յանձնակատարները կը յայտարարէին, որ խաղաղութեան համար դրամավճարի խաթ ժամնելին պէտք չէ ընել, որովհետեւ խաղաղութիւնը Տիրերի համար գնելի վաճառք մը չէ⁶, բաց աստի այս պայմանագրութեամբ նոյնին տեւականութիւնը խնդրոյ տակ կրնայ ինչալ: Թէպէտ Պարսիկը իւր պահանջն իրր արդար եւ իրաւացի արգադրացընել ընաց, բայց յընթացք թանկեղութեան այնպէս մը ցուցուց, որ թագաւորը Տիրերի ունեցած բարեկամութեան պատճառաւ թերեւս այդ պահանջէն հրաժարէր⁷: Այս պայմանին պատճառաւ խաղաղութիւնը եղծանելու չէր:

Առանց այլեւայլի Պարսկահայաստանը եւ Արսաստանը թողուլ խոստացան Հռովմայեցիք, վասն զի այս երկիրներուն մշտապէս գրաւումը կայսերական քաղաքականութեան սահմանէն դուրս էր: Ընդհակառակն բացէ ի բաց մերժեցին փախստեայ յանձնումը իբրեւ կենարի պատուոյն եւ Թուստինոսի ըրած խոստանքն հետ անմիաբան: Անկէ յառաջ գաղին եւ իրենց կողմանէ պայման դրին, որ Հայաստան մնացող Հռովմայեցիներուն կուսակիցներուն անարգել թող տրուի հռովմական երկիր գաղթել: Այս պահանջին առաջէպ խորսող մեծ ընդդիմութիւն ցոյց տուաւ, վասն զի համագումար էր, որ գաղթելու այս թոյլտուութենէն օգտուիլ չուզող զինթէ պիտի չըլլայ. իւր ցանկութիւնն էր ապստամբութեան պարագլուխները ձեռք անցընել, անոնցմէ վրէժ լուծելու համար⁸:

Հայաստանէն եւ Արսաստանէն ելլելուն փոխարէն Հռովմայեցիք ալ կը պահանջէին Գարաս ամրոցին ետ դարձուիլը, որուն դարձեալ ձեռք անցուիլը Տիրեր պետութեան պաշտպանութեան, ինչպէս նաեւ տեսական խաղաղութեան մը օգտին համար այնչափ ծանրակշիւ կը համարէր, որ Զաքարիայի իշխանութիւն տուած էր, նոյնը չափաւոր գրամական գումարով մը գնելու: Մերոզը Հռովմայեցիներուն պահանջը լրացընելու վրայ էր, երբ այն լուրը թէ Հռովմայեցի գունդերը պարտութիւն մը կրած են, մէկէն ի մէկ իրաց վիճակը փոխեց:

¹ Մեննագր Հատ. 50 (253): Ի մէջ այլոց յանձն չէր առնուր զինագաղարի համար ամսվաճար սահմանի վրայ ընդունել, այլ կը պահանջէր, որ Հռովմայեցիք իրենց վստահութիւնը զայն Մերնի բերեին:

² Մեննագր Հատ. 38 եւ 39:

³ Մեն. Հատ. 46 (248):

⁴ Մեն. Հատ. 47 (249):

⁵ Մեն. անդ:

⁶ Մեն. անդ:

⁷ Մեն. անդ 250:

Ամբարտաւան կերպով յայտարարեց Պարսիկը, թէ իւր թագաւորը յաղթական զէնքերով գրաւած Դարասան երբեք ետ պիտի չդարձնէ՝, եւ խոտորվի այն սպառնալիքը — թէ տակաւին չվերջացած զինագազարը Նոյնին համար վճարուած ստակին մասամբ ետ դարձուելուն դիմաց պիտի աւրէ եւ մինչեւ ցայժմ պաշտպանուած հռովմայեցի երկիրներուն դեմ պատերազմ պիտի սկսի, — յառաջ բերաւ իբր վերջին միջոց հռովմայեցի պատգամաւորներուն վախ ազդելու՝, Այս սպառնալիքն անշուշտ ծանրութեամբ եղած ըլլալու չէ: Վասն զի քիչ մ'իտքը Մերոդ եւ Ջաքարիա մէկալ բոլոր մասնակիցներն ի բաց առնելով՝ գաղտնի խորհրդակցութեան մը ժողովուեցան, որ եթէ հնար է ուղղակի միարանութիւն մը տեղի ունենայ մէրններն վճիտ տակ եղող խնդիրներու վրայ: Երբ Նոյն միջոցին Ջաքարիա աւելի պատուաւոր անձի քան զիսանագաթի խոհեմութեամբ հասկցուց, թէ Տիրեր հակառակ չէ Դաքասի համար դրամական վճարք մ'ընել, խորամանկ Մերոդ այս վստահացուած ծանուցումը յօգուտ գործածեց, անոր շատ վստահաւոր դարձնելով լարելու: Թագաւորը Դարասը ստակով չծախելուն առաջարկեց այս խնդիրը խաղաղութեան պայմաններէն դուրս հանել, միայն թէ սուրբ երգումներով երաշխաւոր կ'ըլլար, որ եթէ այժմ խաղաղութիւնը կըրուէր, թագաւորը Տիրերի խնդրելովը Դարասն անոր իւր պարգեւ կը թողուր՝: Ի հարկէ այս բանիս մէջ կար այս գաղտնի խորհուրդը, թէ Հռովմայեցիք նախ պարսկային Հայաստանէն եւ վրաստանէն առանց պատերազմի քաշուելէն վերջը անշուշտ Դարասի համար ալ կը շնարկի աչք գոցել մը: Ջաքարիա խորհուրդը կուհեց, մերժեց տարապայման բաղձնքը եւ ասով օգ ելաւ առանձնական խոսակցութիւնը:

Այսպէսով բանակցութիւնները քայլ մ'իսկ յառաջ գացին: Այն ատեն խորով իւր մտերմին Մերոդի խորհրդովը միտքը դրաւ գրաւօցըր բռնութեամբ լուծել: Որոշեց զինագազարը չվերջացած աւրել եւ Եփրատի երկիրներու վրայ թշնամութիւնները նորէն սկսիլ: Ասով ապարդիւն մնացած խաղաղութեան ժողովը վերջացաւ: Վճիռը մնացած էր զինուոց բախտին (ամառ 578): Սակայն խորով եւ իւր

զօրավարները — որոնց մէջ նաեւ Մերոդ — դառնապէս խաբուեցան: Տիրերիսէն Արեւելք խաբուած ամենաբարձր զօրավարը՝ ապագայ Մարկիրանոս կայսրը, անոնց այնպիսի ախշեան մը հանդիսացաւ, որ զանոնք սահմանէն դուրս վտարեց, Տիրերիսն անցնելով Պարսկաստան մտաւ եւ հարուստ Արքն գաւառը եւ բազմաթիւ ամուր տեղեր գրաւեց՝:

Այսպէսով կացութիւնը ետպէս ի շահ Հռովմայեցոց փոխուեցաւ: Այս եւ իւր բազմամեայ տարիքին զգացումը եւ իւր մարմնոյ սկարութիւնը, ինչպէս նաեւ գահը խաղաղութեամբ իւր պայազատին թող տալու ցանկութիւնը դրդեցին զխորով մեծ Յուստինոսի մահուէն վերջը (Հոկտ. 578) գահը բարձրացած Տիրերիսին հետ յարաբերութեան մէջ մանել: Իւր փերդգաւտ պատգամաւորը 578էն 579 մահող ձմեռը կայսեր բերաւ հաշտարար ոճով գրուած թուղթ մը, յորում խոսքով զՏիրեր կ'ապահովէր իւր խաղաղասիրութեան վրայ, Հայերը յանձնելու համար անոր արգաւատմութեան կը դիմէր եւ անկէ ամենայն բարեկամութեամբ կը խնդրէր՝ բանակցութիւնը նորէն սկսելու եւ Նոյն միջոցին դարձեալ զինագազար ընելու: Այս բանն ընել որոշած էր նաեւ Տիրերիս ինքն ալ հակառակ հռովմական յաղթութեանց չափաւորութիւնը ձեռքէ չէր ուզեր թողուլ: Պարսիկ պատգամաւորը Բիւզանդիոնէ մտած, արաքոյ զարքի գեսպանութիւն մը՝ գլուխ առնելով դարձեալ փոխարքայութեան բարձրացած Ջաքարիա մօտէքը եւ զօրաց Մաքիսարիանոսը Թեոդորոս, լիազօր իշխանութեամբ թագաւորին գալու համար ծամայ լեւծ էին, եւ իւր խաղաղասիրութիւնը ցոյց տալու համար, կայսրը նշանաւոր պարսիկ կալանաւորներ արձակած եւ գեսպանութեան կցած էր: Իւր առ թագաւորն թղթին մէջ յանձն կ'առնուէր Հռովմայեցիներէն գրաւուած բոլոր պարսկական երկիրները ետ դարձնել, նոր գրաւուած Արքնի հետ, փոխարէն միայն Դարասը ետ ընդունելով: Միայն փախստեաները յանձնելը մերժեց: Նոյն պայմաններուն վրայ խոսեցաւ նաեւ փերդգաւտին հետ եւ զանկեալ արձակեց, յուսով թէ խաղաղութիւնը քանի մ'ամսէն կ'ընայ յաջողի: Այսպէսով երկու կողմերն ալ իրարու շատ մերձեցած էին, եւ ամենայն ինչ յարողութիւն կը մատնանէր. վասն

1 Մեծ. անդ:

2 Մեծ. անդ. 251:

3 Մեծ. 251:

4 Մեծ. Հով. 50 (253, 254): Ջինագազարը ապականի

40 օր տեսելու էր, Թեոփիլ. 8, 15:

1 Մեծ. Հով. 51-53 (254): Թեոփիլ. 3, 15:

2 Մեծ. Հով. 54 (255):

3 Մեծ. անդ:

զի թագաւորն ալ իւր բարի բաղձանքը այնուցոյց տուած էր, որ ամալձար քառնելն ետ կեցաւ: Զմիարանից մի միակ կէտն էր՝ փախստէից յանձնման խնդիրը, եւ այս՝ վերջ ի վերջոյ խաղաղութեան արգելք չէր կրնար ըլլալ: Սակայն հռովմայեցի հրեշտակները սահմանք չանցած՝ լուր առին, որ խոսքով թագաւորը մեռած եւ իւր Որմիզդ ուրդին իբր յաշնդ թողուցած է¹: Նարոնքով կայսրը, որ ասիկա իւր հօրը սկսած բանակցութիւնները յառաջ պիտի տանի, զեպականներուն հրամայեց իրենց ծամբան շարունակել:

Որմիզդին նկարագիրը Յոյնեկն շատ տխուր գոյներով կը նկարագրուի. ըստ անոնց Որմիզդ իւր վրայ կը միացնէր բռնակալի մը գէշ յատուկութիւնները: Հպարտութիւն, ամբարտաւանութիւն, մեծամտութիւն². քիչ մը նուազ անկպաստ եւ արեւելեաց վիճիւր: Հպարտութիւն եւ անագործութիւն ասոնք ալ կու տան անոր³: Արհամարհանքի նշանակ մը, որով հռովմայեցիներուն հետ սովոր էր վարուիլ, էր զանց ընել իւր գահակալութեան ծանուցումը կոյսեր, ըստ ազգայ իրաւաց բարուց ու սովորութեան: Պատգամաւորութեան առաքումը եւ գերեւաններու արձակումը տկարութեան նշան համարեցաւ եւ որոշեց զգացնել կայսեր իւր առաւել զօրութիւնը: Արդէն զէպ ի պարսկական արքանիք ծամբան խոշորչողներ յարուցուցան զեպականներուն⁴. Դժուարութեամբ միայն կրցան ունկնդրութիւն մ'ընդունիլ թագաւորէն: Արհամարհանքով ու քամահանքով լեցեց կայսեր առաջարկները: Հայրը կրնայ Դարասը ետ տալու պատրաստ գտնուած ըլլալ, ինքը ոչ Դարասը եւ ոչ ալ հօրը գրաւած որեւէ տեղ մը կրնայ թող տալ: Հռովմայեցիք թող գիտնան, որ ինքը միայն այն ատեն խաղաղութիւն կու տայ իրենց, երբ ընուէ որ յաւաքուան դաշինքէն ականխ ձեացած է: Թէ զեպականները Տիգրէնի մէջ եւ ետ գտնուալու ատեն ինչ անձնական նախապիւքները ընդունեցան, ուրիշ տեղ պատմուած է⁵:

Տիրերիտ հասկըցաւ, թէ Որմիզդի պէտ հակառակորդի մը հետ շատ զժուարիտ է միաբանիլ եւ թէ առժամա խաղաղութիւն ընելու

յոյր թող տալու է: Նախահօգ զգուշութեամբ պատերազմը շարունակելու պատրաստութիւնները տեսած էր եւ այժմ Մաւրիկիոսին հրամայեց, արշաւանքը դարձեալ սկսիլ: Սակայն կայսրը Մաւրիկիոսի յաշնդութեանց վրայ գահ սրտով ուրախանալ չէր կրնար, փաս զի Աւարներուն յարձակութիւնը իրեն արգելք կ'ըլլային իւր ամբողջ զօրութիւնը քով քով բերելով Պարսկաստանը ընկճելու: Այս է արդէն Բիւզանդական պետութեան հանապազօրէ առձկութիւնը, այնպէս որ ասիական էր միեւնոյն ժամանակ արեւելքի, հիւսիսի եւ արեւմուտքի կողմէն ինք զինքը պաշտպանել թշնամաց դէմ. առանձին առանձին կրնար խորտակել իւրաքանչիւրը, բայց ամէնուն հետ միանալով հռովմայեցի զօրութիւն չէր ձեացած վրան: Թուստինիանու ծրագրած եւ նպատակաւոր պատգալի տակ անկէ վերակազմուած հռովմական արեւելեական պետութիւնը, ալ անկարելի էր իւր պայքարներուն ատեն բռնել: Անոր այս տկարութեան գիտակցութեամբն է, որ կը մեկնուի, թէ Տիրերիտ ընայնելով նախապէս առած անհաճոյ փորձին, դարձեալ փորձեց, խաղաղութեան ծամբով գտնէ՝ Արեւելքի մէջ հանգիստ վայելել: Մինչդեռ — յընթաց 581 տարւոյ — երկու բանակները ճակատ առ ճակատ կեցած էին, հռովմայեցիք կոտորանքի ժող, իսկ Պարսիկները Մոքրնայ մօտ, երկու իրենականներն բանադնանքները՝ յօգուտ գործածեցին զագաբը, զէնքի որոշումէն յառաջ խաղաղութեան վրայ կարծեաց փոխանակութիւն մ'ընելու: Իբր կայսեր փոխանորդ դարձեալ Զաբարիտ եկած էր. Որմիզդ, որ հռովմայեցւոյ յաշնդութիւններէն քիչ մը վեհերոտ գարձած էր, փորձառու գործակատար մը զԱւրեական խաւքած էր: Դարասի շրջակայքը ժողովքի նստանէ:

Եթէ Տիրերիտ Պարսից պատրաստակամութեան վրայ յոյս դրած էր, խաբուեցաւ: Անգեական յայտնապէս ըսաւ, թէ ամէն կողմանէ թշնամիներով նեղուած հռովմայեցիք աւելի խաղաղութեան պէտք ունին քան Պարսկաստան, որ միայն մէկ ախոյան ունի չափուելու եւ ամենեւին ետ չկիցան յառաջուն պահանջում: Ներքէն՝ որ էին տարեկան գումարներուն միաբանութիւնը, պարսկական երկիրներու ետ արուիլը եւ հայ փախստէից յանձնումը. նմանապէս մերժեց Դարասը ետ դարձնելը: Այսպիսի պայ-

¹ 579 գարնան ἡδὸς ἀρχομένου, Թեոփիլ. 3, 16 (144):

² Թեոփիլ. 3, 16. Մեն. Հով. 55:

³ Նեոստիկէ, Յաբարի 265, Ենթ. 2:

⁴ Մեն. Հով. 55 (258):

⁵ Մեն. անգ. 1:

⁶ Յ. «Հանդէս Ամս.» 1909, էջ 13:

¹ Մենակը Հով. 60 (260, 262):

մաններ կը նշանակէին հռոմէական պետութեան Պարսկաստանի կամքին բարորդին ենթարկում, եւ Զաքարիայի ուրիշ բան չէր մնար, բայց եթէ այսպիսի շարժանք պահանջուածները կտրուկ եղանակաւ մերժել: Արագ զեղուութեան ստիպելու համար զԶաքարիա, Պարսիկը դարձեալ խորամանկ խաբէութիւն մը ձեռք առաւ: Փոշեթաթախ հենեալ մ'երեւցաւ իւր թէ լուր բերելով՝ թէ պարսիկ բանակը ալ կարելի չէ բռնել եւ թէ զարնուիլ կ'ուզեն: Զաքարիա, որ խաբէութիւնն անմիջապէս հասկըցաւ, բանակցութիւնը խզեց եւ Մարտիկիոսին իմացուց, թէ յարձակումը ալ չյապաղէ:

Պատերազմը դարձեալ բարդեցեալ եւ Ռմիզդէի ամբողջ կառավարութեան ժամանակ տեւեց: Ասոր վրայ երբ վերջնոյս վար առնուելէն ու սպանուելէն ետքը իւր յարողքը խոստով Բ. Մարտիկիոս կայսեր օգնութիւնը կոչելու ստիպուեցաւ եւ միայն ասոր օգնութեամբ կրցաւ Սասանեան գահն իւրել, ինչնին կը հասկըցուի, որ այսուհետեւ Հռոմէայեցւոց ոչ աննպաստ խաղաղութիւն մը տեղի պիտի ունենար: Եղած օգնութեան համար խոտաացուած վարձքը, Մարտիկիոսաց քաղաքին ու Գարասի յետս դարձուիլը, արդէն տրուած էր: Գարասը, որուն համար այնչափ կռիւ եղած էր, խոստով հանդիսական հրովարտակով կայսեր տուած եւ բերդին բանալիներն առանձին գնսպանի մը ձեռքով անոր խաւրած էր: Արեւէ դրամական հատուցման խօսք անգամ չկար: Այսպէս կարելի եղաւ երկու կողմերուն համար ալ ընդունելի խաղաղութիւն մը կնքել (591)¹: Այս գէպերուն վրայ ուրիշ աղբրակով խօսած ըլլալով², հոս այլ եւս ասոնց վրայ չենք ծանրանար:

Երկու պետութեանց մէջ խաղաղական յարաբերութիւնները միայն մինչեւ Մարտիկիոսի մահը տեւեցին (602): Անկէ վերջը դարձեալ պատերազմ բացուեցաւ: Այս վերջին, քառորդ դար տեւող պատերազմներուն պատահմունքները՝ — խոսրովի բանակներուն ամբողջ յառաջակողման Ասիան սպաւտակելը, Ասորիք ու Եգիպտոս գրաւելն եւ Նոյն իսկ պետութեան մայրաքաղաքին ծանրութեամբ սպառնալը, յետոյ Հերակլ կայսեր փառաւոր արշաւաբերակով (623—628) մինչեւ պարսկական հողին խորքերը թափանցելը եւ խոսրովին ինչպէն վերջը՝

անոր յաջորդին խաղաղութիւն թելադրելը — այս ուրուագծին շրջանակէն դուրս կը մնան:

Պարսից հետ դարաւոր ոգորումէ մը վերջէ՝ Բիւզանդիոն յաղթող հանգիստացած էր: Ասկայն երկու պետութիւններն ալ այս արիւնահեղ պատերազմներով բարորդին ուժասպառ եղած էին եւ արդէն անոնց դէմ նոր վտանգաւոր ախոյեան մը կանգնած էր՝ Մարգարէին վարդապետութեամբ քաղաքականապէս ի մի ձուլուած արաբացի ժողովուրդը եւ ուժեղ կերպով բարձրանալ ճգնող եւ իրենց կրօնը տարածելու եռանդնոտ ու աշխարհակալութեան աննշացող խայտը: Առանձնաշատուկ ողբերգական բախտ մը այնպէս բերաւ, որ գրեթէ միեւնոյն ժամանակ, մինչ Պարսից պետութիւնը խլամի հարուածներուն տակ տապաստ կ'իյնար, իւր յաղթողն ալ, Հերակլ կայսրը խլամի ձեռքը կը թողար իւր ասիական եւ ասորիկեան ամենագեղեցիկ գաւառները: Եարմուկի ճակատը (630) Ասորիքի եւ Ս. Երկրին վիճակը կ'որոշէր, Նոյն տարին տրուած Կադիսիեայի ճակատն ալ Սասանեան պետութիւնը կործանման դուռը կը հասցընէր:

Թարգմ. Հ. Հ. ՀԱՄԱՐԱՆԻԱՆ

Կ. ԳԻՒՅԵՐԱՌՈՂ

ԱԵԲՁ

ՅԵՂԱԳՐԱԿԱՆ

ԺԱՆՈՒԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆՔ
ՍՏԵՄԳՈՒՆԸ ՂԱՏՄԱԻԹԵԱՆ
ԵՐԵՄԻԱ ԶԵԼԵՊԻԻ ԶԵՍՄԻՐԱԲԵԱՆ

ԳԼՈՒԽ Ե.

(Հարանոսիւնն)

1741ին Նալեան Յակոբ պատրիարք Ս. Աստուածածին եկեղեցին կը փոխադրէ Իւսկիւտարի մէջ Կոլտի բացած վարժարանը, եւ կ'անուանէ զայն «Մայր Դպրատուն», ուր կը դասախօսէ եւ ինք¹ եւ նաեւ նշանաւոր Պաղտատար դպիրը:

¹ «Մայր Յարալ Հայ Զեմբար», Հ. Յալեանի, Վիեննա, 1895 էջ 118: Եւ «Յարալայ Անի Հիւսիս-արեւմտեան տարի 1801, էջ 145—148:

¹ ՄԻՆ. անդ:

² ԹԵՓԻԼ. 5, 3 (103):

³ ԹԵՓԻԼ. 5, 15 (216):

⁴ Յ. «Հանգու» ԱՄՆ. 1909, էջ 48—50: